

Proiectul de cercetare exploratorie cod ID_65
ETATISM ȘI DIVERSITATE CONFESIONALĂ ÎNTR-UN TERITORIU MULTICULTURAL.
POLITICA DE TOLERANȚĂ RELIGIOASĂ ÎN TRANSILVANIA
ÎN TIMPUL LUI IOSIF AL II-LEA

Sinteza lucrării

I. Stadiul atins în derularea proiectului în raport cu obiectivele prevăzute inițial

Aflat în cel de-al treilea an de desfășurare, proiectul consacrat politicii de toleranță în Transilvania în timpul împăratului Iosif al II-lea și coordonatelor sale europene, a trebuit să recupereze întârzierea datorată anului de întrerupere a finanțării și să îndeplinească concomitent trei obiective extrem de importante:

- a. finalizarea stagiilor de documentare;
- b. realizarea ultimelor două etape ale cercetării;
- c. încheierea proiectului.

a. Cu privire la primul obiectiv, au avut prioritate stagiile de documentare externă, singurele care puteau oferi deschiderea necesară raportării problematicii românești la concluziile cercetării europene. La Arhivele Naționale Maghiare din Budapesta (Magyar Országos Levéltár), Daniel Dumitran și Botond Gudor au parcurs două fonduri principale, al Cancelariei Aulice a Transilvaniei (*Erdélyi kancelláriai levéltár*) și al Comisiei Publice-Ecleziastice din cadrul Guberniului Transilvaniei (*Gubernium Transylvanicum levéltára, Commissio in publico-ecclesiasticis*) și alte două secundare, ale Camerei transilvănene (*Erdélyi fiscalis levéltár* și *Vegyészconscriptiok*). La Arhiva de Stat a Austriei (Österreichisches Staatsarchiv, cu predilecție Haus-Hof- und Staatsarchiv), au fost investigate fondurile principalelor instituții aulice, Cancelaria Cabinetului (*Kabinettskanzlei*) și Consiliul de Stat (*Staatsrat*), arhiva Casei imperiale (*Familienarchiv, Hofreisen*) și arhiva provincială referitoare la Ungaria și Transilvania (*Länderabteilungen, Ungarische Akten*). Fondurile amintite nu au putut fi epuizate, pentru că o asemenea misiune nu poate fi îndeplinită decât printr-o cercetare de lungă durată, a unei întregi echipe de cercetare sau formată din studenți interesați de aprofundarea pregătirii lor academice.

O investigație ulterioară la Arhivele Naționale Maghiare a efectuat Lehel Molnar, în fondul Cancelariei Aulice a Transilvaniei, dar el s-a concentrat cu predilecție pe cercetarea necesară finalizării tezei doctorale (cu titlul *Tendențe literare și culturale în Ungaria la începutul epocii moderne. Lupta pentru supraviețuire a unitarienilor din Ardeal la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*), de un esențial interes pentru proiect, pe care urmează să o susțină la Universitatea din Szeged. Teza investighează vizitația canonică întreprinsă în anul 1692 de episcopul unitarian Almási Gergely Mihály în Trei Scaune (teritoriu ce fusese subordonat din 1638 Episcopiei Reformate) și în restul Transilvaniei, urmărind situația Bisericii Unitariene în perioada de restituire de la sfârșitul secolului XVII și începutul secolului XVIII.

A continuat documentarea și în arhivele interne. Pe primul plan a fost finalizarea cercetării în arhivele confesiunilor – romano-catolică (Arhiva Arhidiecezană de Alba Iulia), reformată și unitariană (Arhivele de colectare din Cluj-Napoca), greco-catolică (fondurile păstrate la direcțiile județene Alba și Cluj ale Arhivelor Naționale) – și în bibliotecile de documentare

(Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia și Biblioteca Filialei Academiei Române din Cluj). Alte fonduri de interes consultate au fost cele ale vicariatelor greco-catolice (de la direcțiile județene Bistrița-Năsăud, Brașov, Hunedoara și Sălaj ale Arhivelor Naționale), ale protopopiatelor și parohiilor greco-catolice și ortodoxe (de la direcțiile județene Alba, Hunedoara, Mureș ale Arhivelor Naționale și de la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia). Din dorința de a compara problematica transilvăneană cu cea din zonele limitrofe Principatului, au fost consultate arhivele direcțiilor județene Bihor și Maramureș ale Arhivelor Naționale. Nu în ultimul rând, fonduri care s-au dovedit de un real interes au fost cele ale principalelor orașe transilvănene, păstrate la direcțiile județene Alba, Bistrița-Năsăud, Brașov, Cluj, Târgu Mureș și Sibiu ale Arhivelor Naționale.

b. Îndeplinirea celui de-al doilea obiectiv a necesitat cumularea celei de-a doua și a treia etape a cercetării, consacrate evoluțiilor din secolul al XVIII-lea. Una dintre ele a urmărit evoluția politicii confesionale a Curții vieneze în timpul Mariei Tereza și al lui Iosif al II-lea, din perspectiva raportului etatism - diversitate confesională, iar cealaltă impactul Edictului de toleranță iosefin în Transilvania, un teritoriu caracterizat de diversitatea sa confesională și culturală. Ambele teme au fost dezbătute în cadrul unui simpozion științific cu participare internațională, desfășurat sub genericul *Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI* (Alba Iulia, 14-15 octombrie 2011). Acesta a fost însoțit de o expoziție organizată în colaborare cu Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia (cu tema *Fecioarele înlăcrimate ale Transilvaniei*), care a reflectat problematica interferențelor religioase și culturale în Transilvania, în perioada premergătoare decretării politicii de toleranță.

c. Încheierea proiectului a fost realizată prin redactarea a două publicații științifice cu semnificații majore pentru tema de cercetare: un volum cuprinzând o selecție a comunicărilor susținute în cadrul simpozionului științific, cu o largă arie de cuprindere tematică, și un volum de documente axat pe perioada cronologică primordială a cercetării, cea a „deceniului iosefin” (1781-1790).

II. Valoarea și nivelul științific al rezultatelor obținute până în stadiul respectiv

Investigațiile arhivistice efectuate au avut un dublu scop: în primul rând, finalizarea bazei documentare a cercetării în vederea alcătuirii volumului de documente preconizat, iar apoi depășirea perspectivei provinciale, care ar fi fost consecința consultării doar a surselor interne. A putut fi astfel intuită complexitatea fenomenului istoric analizat, cu manifestări și semnificații similare, dar și diverse, în diferitele provincii ale Imperiului Habsburgic. Specificitatea cazurilor Ungariei și Transilvaniei în cadrul Imperiului fusese demonstrată, prin analiza versiunilor Edictului de toleranță, încă în urmă cu trei decenii, de către Peter F. Barton. Tot atunci, istoricul István Juhász oferea o privire de sinteză asupra consecințelor Edictului de toleranță în Transilvania, semnalând câteva interesante surse provenind din arhiva Consistoriului Suprem Reformat, dar limitându-se (explicabil), în cazul greco-catolicilor și al ortodocșilor, la studii cu tentă confesionalizantă publicate în urmă cu circa patru decenii. Din punctul de vedere al investigării reacțiilor la nivelul confesiunilor față de politica de toleranță, istoriografia referitoare la Transilvania nu a înregistrat, în esență, o evoluție semnificativă din anii '80 și nici nu a fructificat sugestiile oferite de istoricul Peter Barton. Pe de altă parte însă, de o importanță

fundamentală erau, mai întâi, definirea conținutului real al conceptului de toleranță în cazul Principatului, prin raportare la semnificațiile acordate acestuia de împăratul Iosif al II-lea; apoi, relevanța sa socială, care a fost sugerată, într-o altă privire de sinteză, de un studiu din anii '90 al Gretei Klingenstein, din nou fără ecou semnificativ în istoriografia privind Transilvania.

Acestor chestiuni a încercat să le răspundă, într-o primă etapă, studiul lui Daniel Dumitran, cu titlul „Hin zu einer Gemeinschaft der Rechte in Siebenbürgen? Grundgedanken der Toleranzpolitik im siebenbürgischen Fürstentum zur Zeit des Kaisers Joseph II.”. Importanța cunoașterii nemijlocite a stărilor de lucruri din Principat de către împăratul Iosif al II-lea, cu prilejul primei sale călătorii întreprinse acolo în 1773 (reflectată și în sursele consultate din arhiva Casei imperiale), rolul observațiilor sale pentru conturarea politicii de concivilitate și a celei de toleranță, respectiv strânsa legătură dintre cele două reforme, ilustrată și de modul aplicării lor în alte provincii, constituie reperele mai însemnate ale acestui demers. Autorul a condus analiza mai departe, în studiul intitulat „Spre o reală toleranță pentru răsăriteni? Problema concivilității în orașele libere din Transilvania”, unde a intenționat să analizeze măsura în care concivilitatea a sprijinit și favorizat toleranța, cu referire la cazul „neuniților” (al ortodocșilor). De această dată, ca punct de plecare i-au servit sursele depistate în arhiva fiscală a Transilvaniei, reflectând importanța acordată de Curtea vieneză categoriei etnice și profesionale a comercianților „greci”, care au mai fost invocate în istoriografia românească de cercetătoarele Cornelia Papacostea-Danielopolu și Lidia Demény. Acești comercianți au fost tocmai cei care au avut un rol determinant, după 1781, în edificarea așa-numitelor biserici ale „grecilor” din suburbiile orașelor libere. Interesant este faptul că, acolo unde ei nu au făcut parte din companii comerciale privilegiate (asemenea companii, cu o componentă etnică greacă mai însemnată, existau la Sibiu și Brașov și istoria lor a fost abordată în cercetări mai vechi sau mai recente), chiar dacă nu excelau prin număr sau putere economică, au favorizat ascensiunea lentă a comunităților răsăritene. Evoluțiile ulterioare din interiorul acestor comunități, analizabile pe baza extrem de interesantelor surse din arhivele laice orășenești, pot proba utilitatea metodologică a interpretării mai sus amintite, formulate de Grete Klingenstein.

Studiul lui Botond Gudor (cu titlul „«Sensul toleranței să fie comunicat... (A Tolerantia sensussa communicaltassék...)»». Dreptul de împotrivire al reformatilor transilvăneni în anii de dinaintea și de după enunțarea Edictului de toleranță”), realizat pe baza surselor din Arhiva Colectare a Eparhiei Reformate din Cluj, se referă la problema reacțiilor față de politica de toleranță, invocate mai sus. Analiza documentelor a arătat că implementarea Edictului a produs o învolburare a situației religioase, în perioada cercetată fiind înregistrate 21 de litigii interconfesionale, cu precădere în anii 1783-1784. Una dintre cele mai spinoase probleme, determinată de intenția conservării caracterului dominant al confesiunii romano-catolice, a fost cea legată de cauzele matrimoniale. O alta a fost legată de „învățătura de șase săptămâni”, care reprezenta o cateheză obligatorie, preliminară schimbării confesiunii (adică a trecerii de la catolicism la o altă confesiune, reformată în acest caz). Înregistrarea Edictului și a regulamentului său de aplicare în protocolul Consistoriului a precedat problemele matrimoniale create după punerea lui în practică. Ca urmare imediată, a fost formulat un răspuns din partea Bisericii Reformate, care semnală problemele legate de efectele decretului. Documentele cercetate reflectă însă și bucuria reformatilor, legată de permisiunea construirii unor noi biserici.

Elaborarea treptată a măsurilor privind politica de toleranță în Transilvania și modificarea în timp a acestei politici sunt aspecte care au stat la baza selecției pentru sursele integrate în volumul de documente (cu titlul *Sub semnul toleranței. Bisericile din Transilvania în documente inedite (1781-1790)*). Ele provin din fondurile principalelor instituții aulice (Cancelaria Aulică a Transilvaniei, Consiliul de Stat, Cancelaria Cabinetului) sau provinciale (Guberniul Transilvaniei, Comisia Publică-Ecleziastică) și încearcă să ilustreze renunțarea treptată la politica intolerantă (dusă împotriva celor desemnați drept „acatolici” sau „apostați”), proces al cărui moment culminant l-a reprezentat desființarea proceselor de „apostazie”. Ulterior, interpretarea sensului tot mai restrictiv căpătat de toleranța iosefină a făcut necesare noi nuanțări. Astfel, s-a pus problema dacă, în locul opoziției tradiționale dintre toleranța iosefină, mai restrânsă, și cea specifică Transilvaniei, mai generoasă, nu ar fi mai potrivit să se ia în calcul noile raporturi dintre centru și periferie impuse în perioada guvernării solitare a lui Iosif al II-lea. Sursele selectate dintre cele atât de numeroase consultate în arhivele confesionale interne, referitoare la difuzarea măsurilor privind politica de toleranță, la receptarea lor cu deosebire imediată și la diversele consecințe pentru viața religioasă și socială a comunităților, înfățișează o asemenea problematică.

Relevanța cercetării pentru spațiul general-românesc și cel mai larg, central-european, reiese din conținutul volumului de studii *Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI* (care reunește o parte a comunicărilor susținute în cadrul simpozionului internațional desfășurat sub același generic). În afara secțiunii sale centrale („*Edictum Josephinum et tolerantia*”), acesta abordează aspecte precum geneza politicii de toleranță, interferențele confesionale din arta și arhitectura ecleziastică, raportul dintre confesiune și identitate, evoluțiile confesionale și confruntările identitare din secolele XIX-XX, respectiv percepțiile actuale, din perspectiva acelei „întâlniri a religiilor” despre care s-a mai vorbit în zilele noastre. Volumul dorește să înfățișeze, în continuarea celui apărut în anul 2010 (cu titlul *Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele XVI-XVIII)*), rezultat dintr-un simpozion științific similar, o imagine asupra posibilităților interpretative oferite de tema grantului.

III. Măsura în care rezultatele au fost difuzate (articole, cărți, comunicări, participări la conferințe), alte constatări

Comunicări susținute în cadrul simpozionului internațional *Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI* (Alba Iulia, 14-15 octombrie 2011):

Daniel Dumitran, „Spre o reală toleranță pentru răsăriteni? Problema concivilității în orașele libere din Transilvania”;

Botond Gudor, „«Sensul toleranței să fie comunicat... (A Tolerantia sensussa communicaltassék...)». Dreptul de împotrivire al reformatilor transilvăneni în anii de dinaintea și de după enunțarea Edictului de toleranță”;

Lehel Molnar (în colaborare cu Sándor Kovács), „Revigorarea Bisericii unitariene în anii 1781-1811”.

Studii ISI publicate:

Daniel Dumitran, „Hin zu einer Gemeinschaft der Rechte in Siebenbürgen? Grundgedanken der Toleranzpolitik im siebenbürgischen Fürstentum zur Zeit des Kaisers Joseph II.“, în *Transylvanian Review* (sub tipar; acceptat spre publicare în suplimentul nr. 1/2012);

Botond Gudor, „Confessional Tolerance and Intolerance in 16th and 17th Century Transylvania”, în *Transylvanian Review* (sub tipar; acceptat spre publicare în suplimentul nr. 1/2012).

Studii BDI publicate:

Daniel Dumitran, „Spre o reală toleranță pentru răsăriteni? Problema concivilității în orașele libere din Transilvania”, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* (sub tipar; acceptat spre publicare în nr. 15/II, 2011);

Botond Gudor, „«Sensul toleranței să fie comunicat... (A Tolerantia sensussa communicaltassék...)». Dreptul de împotrivire al reformaților transilvăneni în anii de dinaintea și de după enunțarea Edictului de toleranță”, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* (sub tipar; acceptat spre publicare în nr. 15/II, 2011);

Lehel Molnar (în colaborare cu Sándor Kovács), „Revigorarea Bisericii unitariene în anii 1781-1811”, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* (sub tipar; acceptat spre publicare în nr. 15/II, 2011).

Cărți publicate:

Fecioarele înlăcrimate ale Transilvaniei. Preliminarii la o istorie ilustrată a toleranței religioase. Catalogul expoziției organizate în cadrul simpozionului internațional *Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI* (Alba Iulia, 14-15 octombrie 2011), Alba Iulia, Editura Altip;

Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI. Lucrările simpozionului științific internațional organizat la Alba Iulia, 14-15 octombrie 2011 (nr. 15/II al revistei *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*), Cluj-Napoca, Editura Mega (sub tipar);

Daniel Dumitran, Botond Gudor (editori), *Sub semnul toleranței. Bisericile din Transilvania în documente inedite (1781-1790)*, Cluj-Napoca, Editura Mega (sub tipar).